

ПОСТАТІ УКРАЇНСЬКИХ МОВОЗНАВЦІВ

**ГРИГОРІЙ АНДРІАНОВИЧ ЛЕВЧЕНКО —
ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ
(30.11.1901 — 19.02.1944)**

«Конкретні історичні обставини, в яких з'явилася «Енеїда», були такі, що автор її мусив вдатися до «вузької» — травестійної форми, але, незважаючи на свою вузьку жанрову ознаку, «Енеїда» мала в собі, як в зерні, ті риси, з яких могла почати свій розвиток мова справді великої літератури»

30 листопада 2011 року минуло 110 років від дня народження Григорія Андріановича Левченка, українського філолога, педагога. Він викладав у Київському університеті історію української мови. Його праця «Нариси з історії української літературної мови першої половини XIX ст.» (Київ-Харків: Рад. школа, 1946. — 144 с.) не лише засвідчила перспективу викладання нової філологічної дисципліни, а й стала джерелом для сучасного осмислення історії української літературної мови. Редактором «Нарисів» був професор М. Грунський, який високо оцінював доробок Г.А. Левченка.

Названа праця становить, по-перше, побудований на численних наукових джерелах компактний виклад історії нової української літературної мови (пор. думку автора про те, що «стара мова сполучалась з народною основою, і це створювало

новий тип літературної мови» (С. 3), по-друге, вона є прикладом дохідливого, чітко структурованого тексту, призначеного для навчання студентів університету.

Цінність праці Г.А. Левченка в тому, що вона показує культурно-історичне тло, на якому постав той чи той літературний твір, відтворює, так би мовити, тогочасний науковий дискурс. Посилаючись на праці П. Житецького, І. Франка, О. Єфіменко, І. Стешенка, Г. Данилевського, М. Петрова, дослідник усебічно аналізує співвідношення книжної і народної мови у творах Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка. Значну увагу приділено характеристиці мови «Енеїди» І. Котляревського та аналізу мови творів Т. Шевченка.

До оцінки мовно-художньої практики письменників Г.А. Левченко підходив, оперуючи поняттями *книжна* і *народна мова*, співвідношення яких визначало характер української літературної мови в кожному конкретний історичний період. *Народна мова*, або, за термінологією дослідників, *проста мова*, протиставлялася *старій книжній* мові. Автор наголошує на тому, що «*книжна мова нової церковнослов'янської редакції* виявилася непридатною для світського життя», що вона «вже не мала значення всезагальної літературної мови» (С. 6), а була придатною тільки для вжитку в церкві. Фіксує вкраплення цієї мови в «Енеїді», ілюструючи, як говорить *письменна* Возний у п'єсі «Наталка Полтавка» І. Котляревського, дослідник визначає літературну вагу цієї старої книжної мови в її стилістично мотивованому протиставленні розмовній мові: «книжна мова є здебільшого засіб возвеличення або прикривання звичайних, часто грубо матеріальних міркувань і вчинків персонажів» (С. 9). Як архаїзм, уживаний для характеристики художніх типів, функціонувала також стара *канцелярсько-урядова мова*. Дослідник звертає увагу на практику перекладу, популяризації незрозумілого сквородинського стилю «Всякому городу нрав і права» у творі І. Котляревського.

На мові української художньої літератури кінця XVIII — поч. XIX ст. позначився вплив стилів шкільної церковно-книжної мови й утворених на її основі різних типів канцелярської мови. У художніх творах письменники виявляли своє оцінно-зневажливе ставлення до латинської мови, висміюючи схолас-

тичну науку; те саме стосувалося моди на французьку мову. Характерні для старої школи такі поважні науки, як риторика, піїтика, виявилися смішними, непотрібними в нових суспільних умовах.

Різні мовні стилі, що побутували в старій Україні, побачив Г. А. Левченко у творі Г. Квітки-Основ'яненка «Пан Халявський». Дослідник наголошує, що народна мова вживалася в літературі ще в XVII-XVIII ст., але вона була властива тільки творам «нижчих» жанрів. Показово, що різні мови, представлені в творчості І. Некрашевича, історик мови вважав різними стилями, тобто він оцінював літературну творчість авторів тодішньої доби, враховуючи їхню мовну свідомість, а не переносячи на конкретний історичний час сприймання мови їхніх творів наступними поколіннями.

Доводячи думку про те, що «Енеїда» І. Котляревського з'явилася не на порожньому місці, що їй передувала народна практика осучаснення старих поважних сюжетів (біблійних, євангельських) у різдвяних віршах, автор виявляє лексичні, фразеологічні паралелі в цих віршах і в «Енеїді», фіксує «формули народної української мови», спільні для «Слова о полку Ігоревім», для українських казок. Про народнорозмовне і фольклорне тло «Енеїди» Г.А. Левченко пише: «Справа не тільки в тому, що «Енеїда» Котляревського своїм стилем вийшла за межі вузьких жанрових ознак бурлеску, а і в тому, що мовний матеріал усіх частин «Енеїди» використовується не як «пренизкий», а як матеріал, придатний для важливого твору, хоч і написаний в жартівливому тоні» (С. 21). Актуальною є авторська характеристика поеми І. Котляревського: «У своєму внутрішньому тоні «Енеїда» характеризується гуманістичним і сатирично-гумористичним спрямуванням» (С. 22). Особливу увагу звертає дослідник на лексику поеми та її зв'язок з національним змістом твору, зокрема, пише, що це не «нейтральна об'єктивно-описова лексика, а характеризує, забарвлена національно-фразеологічним елементом, тобто лексика, що підкреслює окремі риси, властиві національно-побутовим образам і типам» (С. 25). Такий висновок ґрунтується на конкретному детальному аналізі дієслівної синонімії, фразеології, синтаксису поеми «Енеїда». Автор подає дуже детальний опис дієслівних

синонімів на позначення руху, в яких звучить іронія, глузування, згрубілість, підкреслюється внутрішня якість того чи того персонажа. Водночас дослідник простежує в тексті поеми й наявність інших мовних засобів, пор. його висновок: «Морально-дидактичні міркування (проповідь гуманних ідей), міркування про обов'язок, про любов до батьківщини, осуд «пороків» і інші моменти, що впливали з критично-сатиричної оцінки дійсності (а цих місць багато в «Енеїді» Котляревського), — ці елементи були властиві високому стилю» (С. 59).

На жаль, у науково-навчальній літературі, а під її впливом і в масовій свідомості утвердилася думка про «Енеїду» як «сміховинку», лише як бурлескний твір, і це завадило відкрити в поемі І. Котляревського інший, серйозний зміст. Такий зміст, очевидно, прочитував Г.А. Левченко, коли писав про високий стиль, наявний у класичному творі. Він оперує поняттями: *народне красномовство; високі вислови, взяті з розмовної мови, розмовно-побутова мова, писаний твір*.

У «Нарисах» Г.А. Левченка утверджуються терміни, що окреслюють галузь історії української літературної мови. Звертаємо увагу, що йдеться саме про писемну українську мову, ототожнювану з літературною. Літературна мова протистоїть діалектній мові насамперед як *«писана» мова*. Саме в такій формі вживав це поняття Г.А. Левченко, пор.: «На цих спробах нормалізації, безперечно, вже позначилася роль «Енеїди», як п и с а н о г о літературного твору, мова якого базувалась на східно-українській діалектній основі» (С. 70). До речі, сучасник дослідника, його однокурсник, Євген Кирилюк у статті «Григорій Андріанович Левченко», високо оцінюючи (через тридцять років!!!) «Нариси», робить застереження щодо згадки про твір І. Котляревського: «не лише «писаного», а й тричі надрукованого» (Мовознавство. — 1976. — № 6. — С. 77). Тобто Є. Кирилюк розумів названий термін у прямому значенні, наявному в опозиції *писаний — друкований*. А втім, Г.А. Левченко вживав словосполучення *писаний твір* в протиставленні до діалектної усної мови, тобто в його розумінні *писана мова* — це була літературна мова, підпорядкована певним правилам, тобто нормалізована мова. З цього можна зробити висновок, що в час, коли автор створював свою працю, не

функціонував сучасний термін *писемна мова*, зміст якого відмінний від паронімічного вислову *писана мова*.

Оперуючи поняттями *книжна, народна, розмовно-побутова, фольклорна мова*, Г.А. Левченко не міг обійтися і без літературознавчих термінів на зразок *класицизм, романтизм, сентименталізм, реалізм, критичний реалізм*. Адже в основу його бачення історії української літературної мови першої половини ХІХ ст. покладено аналіз художнього стилю та його жанрів. Він зосереджує увагу на пошуках мовних особливостей зображуваних розповідачем осіб («Салдатський патрет»), на тих влучних ідіомах, словах, за якими можна визначити соціальний тип, походження персонажа. Таким конкретним аналізом стилізованої мови оповідача, жанрових портретів персонажів, поданих через лексику, фразеологію і синтаксис, через проєкцію цих засобів на опис, дію і міркування виведених письменником типів, забезпечується відтворення соціальної бази літературної мови. Цінні спостереження дослідника про те, що мова Г. Квітки-Основ'яненка часто скерована не тільки на те, щоб об'єктивно передати річ чи явище, — мова служить для емоційного змалювання внутрішнього стану людини — письменника.

Окремий розділ «Нарисів» Г.А. Левченка присвячено аналізу поетичної мови Т. Шевченка, який «зблизив поетичну мову з розмовною мовою і тим самим максимально наблизив літературну мову до народної» (С. 123). Завдяки цьому зближенню поет досягав «справжньої простоти і народності», тобто реалізму.

Дослідник використовує поняття «матеріальна чуттєвість слова», суголосне із сучасними лінгвостилістичним терміном «конкретно-чуттєвий зміст слова», пор.: «Палка Шевченкова мова, його образ і слово матеріально-чуттєві. Слова у Шевченка поставлені на те, щоб можна було бачити, чути, відчувати зображене. Слово в його творах міцно прив'язане до матеріальної предметності, воно повне конкретного словесного змісту» (С. 112). Наголошуючи на матеріальній чуттєвості, предметності Шевченкового слова, на максимальному наближенні цього слова до народного, автор ілюструє це твердження зразками діалогічної Шевченкової мови, в якій відбувається природна зміна інтонацій, перехід від епічного ладу до розмовно-

емоційного, розмовно-буденного або піднесено-патетичного. Налаштування поета на відтворення чужої мови, вкраплення характерних синтаксичних зворотів, використання різноманітних звертань створюють враження постійного спілкування Шевченка з уявним співрозмовником. Це спілкування, за словами Г.А. Левченка, було не монотонним, а «многотонним, гнучким, многогранним». Висновок автора «Нарисів» про розмовний синтаксис і живу діалогічну мову Кобзаря, в якій описова інтонація витісняється безпосередньою емоційною, відкривав перед дослідниками перспективний напрям вивчення ідіостилю поета.

В іншій праці, визначаючи місце Т. Шевченка в історії української літературної мови, Г.А. Левченко писав: «Розмовна мова і мова фольклорних творів — основні складники мови Шевченка. Але цим не вичерпується багатство його мови. Як письменник-реаліст, Шевченко використовував мову різних соціальних груп свого часу» (Левченко Г. Місце Шевченка в історії української літературної мови // Наукові записки: зб. філологічного факультету. — № 1. — 1939. — С. 329). Отже, для Г.А. Левченка оцінка Шевченкової мови як народної не була загальною, а набувала конкретного змісту, особливо в контексті історії літературної мови як соціолінгвістичної категорії. У художніх творах дослідник бачив соціальні ознаки уживаної письменниками літературної мови. Він критично оцінював погляди М. Максимовича, який розглядав історію мови як «найважливіше джерело для розвитку сучасної поетичної мови» і для якого «давність мови була ніби свідченням її життєдайної сили для сучасності» (С. 102).

Оцінюючи «Граматику» О. Павловського, написану 1805 року, видану 1818 року, Г.А. Левченко звертав увагу на такі авторські характеристики української мови, як ніжність, короткі слова. Завдяки таким суб'єктивним ознакам мову народних пісень О. Павловський уважав найпридатнішою для літературної мови. Так само автор «Граматики» перебільшував значення етимології слова, ігноруючи, на думку Г.А. Левченка, реальне значення слова. Очевидно, реальне значення слова дослідник пов'язував із його вживанням у конкретних життєвих ситуаці-

ях, тобто з розмовною народною мовою, що становить важливе джерело розвитку літературної мови.

Значення наукових розвідок Г. А. Левченка, присвячених історії української літературної мови першої половини XIX ст., полягає в окресленні виразної тенденції народної (народнорозмовної) мови до освоєння високих тем і високих стилів літературної мови. Найвиразніше ця тенденція виявилася в творчості Т. Шевченка.

Світлана Єрмоленко